

su šviesiu liūdesiu, nes šitas leidinys tam tikra prasme jau priklauso istorijai (skaudu matyti, kaip didėja nekrologų skyrius); su viltimi, nes jis priklauso ir ateičiai ir turi, be abejo, daug viliojančių perspektyvų. Lieka tik palinkėti sėkmės pačiam BSI ir jo autoriams bei redaktoriams.

Nikolai Mikhailov

Latviešu valodas dialektu atlants, Leksika, Karšu un komentāru autori B. Bušmane, B. Laumane, A. Stafecka u. c., Darba zin. vad. B. Laumane (Latvijas Zinātņu akadēmijas Latviešu valodas institūts un Literatūras, folkloras un mākslas institūts), [Rīga,] Zinātne, 1999, 404, komplektā karšu mape (102 kartes).

Kiekvienas lingvistinis atlasas (ar jo tomas) paprastai yra sudarytas iš dviejų skirtingo pobūdžio dalių: kalbos reiškinių paplitimą vaizduojančių žemėlapių ir (dažnai mažesnio formato) paaiškinamojo teksto (komentarų). Šio atlaso žemėlapiai neįrišti, tik perlenkti kiekvienas pusiau ir sudėti į atskirą aplanką, su kuriuo formatu suderinta įrištoji (paaiškinamoji) dalis. Tad „Latvių kalbos tarmių atlasas“ savo išoriniu pavidalu panašus į „Lietuvių kalbos atlasą“ (LKA). Jų ir formatas maždaug vienodas. Pažiūrėti šis latvių žodžių geografijos veikalas vis dėlto atrodo gerokai solidžiau už mūsiškio atlaso I tomą, nors pastarajame leksikos žemėlapių keliolika net daugiau. Taip yra todėl, kad latvių žemėlapiai, skirtingai nuo mūsiškių, spausdinti tik vienoje lapo pusėje, storesniame popieriuje, o jų raiškumui padidinti į kartografavimo priemonių arsenalą įtraukta dar ir keletas spalvų; be to, dėl šiek tiek platesnio aptariamų dalykų rato komentarų dalis irgi storėlesnė.

Puslapio dydžio pratarmėje (5), pasirašytoje šio kolektyvinio darbo vadovės (nuo 1977) Laumanės, užsiminti dalykai (atlaso idėja ir jos realizavimas, autoriai, redaktoriai ir talkininkai) plačiau nušviesti toliau einančiuose įžanginiuose straipsniuose (irgi Laumanės) „Žvilgsnis į latvių šnektų tyrimo istoriją“ (6–9) ir „Latvių kalbos tarmių atlaso kūrimo eiga“ (10–18; po to dar

abiem straipsniams bendros išnašos 18–25). Dar pridėjus šaltinių bei literatūros (25–26) ir kitų trumpinimų (27) paaiškinimus, pasirinktų tirti šnektų sąrašus – vieną sutvarkytą panumeriui (27–30), o kitą alfabetiškai (30–33) – pagaliau ateina eilė aiškinamosios atlaso dalies branduoliui – kiekvieno žemėlapio atskiriems komentarams (34–224). Po to daugiau ar mažiau reikalingų priedų teisėmis dar įdėta: „Žemėlapių ir komentarų teminė rodyklė“ (225–226), „Žodžių rodyklė“ (227–258, kur įtraukti ne tik latvių, bet atskirai ir kiekvienos kitos kalbos cituoti žodžiai), (šnektų žodžių) rinkėjų ir informantų sąrašas (259–300), vėl pateiktas šnektas išrikiavus alfabetiškai (todėl jis kartu galėtų padaryti nereikalingą ir aną ankstesnę alfabetinį sąrašą, jei tik čia nebūtų praleista keletas tokių šnektų, iš kurių nebegauta informacijos) ir galiausiai iš „Историко-этнографический атлас Прибалтики, Одежда“ (Рига, 1986) nusižiūrėtas Latvijos (XIX a. vidurio) etnografinių sričių žemėlapis (300). Aiškinamoji dalis baigiama platokomis pratarmės, įžanginių straipsnių ir kiekvieno žemėlapio komentarų santraukomis angliškai (302–346) ir rusiškai (347–396).

Iš atlase randamos informacijos apie jo rengėjus matyti, kad tai iš esmės Latvijos kalbininkų darbas. Tarp šešių autorių, sudariusių žemėlapius ir rašiusių jų komentarus, vyro nėra nė vieno. Autorystė ne tik apibendrinamai nurodyta, bet ir prie atskirų žemėlapių komentarų. Kur kas daugiau nei kuri kita autorė žemėlapių yra sudariusi bei komentavusi (tiek viena pati, tiek kartu su kitomis) Laumanė. Iš žodžių rinkimo ekspedicijose dalyvavusių MA Kalbos ir literatūros instituto darbuotojų pavardėmis nurodyti 31, tarp kurių vyrų – vos 3; iš panašiai suminėtų Latvijos universiteto 4 dėstytojų ir Liepojos pedagoginio instituto 5 dėstytojų vyrų yra po 1, dar 1 dėstytoja iš Daugpilio pedagoginio instituto, iš mokytojų ar dar kitų talkininkų, kurių pavardėmis tenurodyti 8, vyrų – 2 (žr. 12 t.).

Iš įžanginėje dalyje pateiktos istorinės apžvalgėlės galima susidaryti pakankamai aiškų vaizdą, kaip latvių kalbininkams sekėsi bei kiek truko pirmojo latvių lingvistinio atlaso viziją paversti realybe. Beje, vis pagrįžtant net tris kartus teigiama (5, 7, 10), kad atlaso idėją iškėlęs 1933 J. Endzelynas (kaip matyti iš *Endzeliņš DI III 2 105*, jis tada, kalbėdamas apie tolesnius latvių

kalbininkų uždavinius ir ypač būtinybę intensyvuoti šnektų tyrimą, leisiantį, be ko kito, nustatyti izoglosas, tik yra užsiminęs šitaip atsirasant – sykiu su dialektologija – ir lingvistinį atlasą). Jau visai konkrečių atlaso rengimo darbų pirmoji ėmėsi V. Rūkė – parengusi šnektų aprašų programą (išleista 1940), turėjusią palengvinti medžiagos kaupimą ir atlasui (leksikai skirtų klausimų programoje buvo 91), ir karo metais jau spėjusi sudaryti didelį pluoštą bandomųjų žemėlapių, ji, deja, iškilus pakartotinės sovietų okupacijos grėsmei, buvo priversta palikti Latviją. Dabartinio atlaso rengimo perspektyva ėmė ryškėti netrukus po karo, kai pagaliau rusų dialektologai, pajutę, kad tiesiog nebeatogu „didžiąją“ kalbą ir toliau palikti be atlaso, subruzdavo šią spragą taisyti, kartu tarsi praverdami duris panašioms darbams ir vadinamosiose respublikose (jų mokslo akademijų filologinio profilio institutuose). Latvijos MA Kalbos ir literatūros institute per keletą metų buvo parengta (daugiausia E. Šmitės pastangomis) ir 1954 galiausiai paskelbta „Latvių kalbos dialektologijos atlaso medžiagos rinkimo programa“ su 670 klausimų iš fonetikos, morfologijos, sintaksės ir leksikos (pastarajai klausimų teko daugiausia – 300). Atlaso leksikos dalies (jos pirmosios redakcijos) rengimas, kuriam vadovavo E. Šmitė, buvęs baigtas 1977. Kodėl daug nebegaišus ji tada nebuvo atiduota spausdinti, nėra aiškiai pasakyta. Neužsiminta, kad būtų susidurta su techniniais spausdinimo sunkumais, lėšų stygiumi ar panašiais išoriniais kliuvimais. Iškeltos būdingosios pirmosios redakcijos žemėlapių ir komentarų ypatybės (11) pačios savaime būtų lyg ir niekuo dėtos. Nepaisant to, apsispręsta pamažu dirbinėti toliau ir bemaž viską keisti, nors dabar vargiai kas galėtų drąsiai sakyti tuos pertvarkymus visum visus buvus būtinus. Šiaip ar taip, kad ir kaip ten būtų su šitaip atsiradusia gaišatimi, latvių kalbininkės pagaliau dar spėjo baigiantis antram tūkstantmečiui beatlasę latvių kalbą pervesti į atlasus jau turinčių Europos kalbų vis didėjančią draugę. Prisiminus, kad lingvistinės geografijos kūrėjų pirmieji atlasai Prancūzijoje ir Vokietijoje atsirado dar XIX a. paskutiniaisiais dešimtmečiais, gal ir būtų galima pagalvoti, kad latvių dialektologijų žygdarbis gerokai pavėluotas. Tačiau palyginti su artimiausiais aplinkiniais kaimynais didesnio atsilikimo ne-

matyti. Rusai, kaip sakytą, sukruto bemaž tuo pačiu metu; iš sykio apsiriboję savo begalinių plotų europine dalimi, ją dar buvo priversti skaidyti į mažesnius gabalus ir iš numatytų 11 pajėgė išleisti vos vieną tokio regioninio atlaso tomą (Атлас русских народных говоров центральных областей к востоку от Москвы, Москва, 1957; vėliau dar sudarytas europinės dalies centro trijų sąsiuvinių Диалектологический атлас русского языка, Москва, I–, 1986–). Iš kitų rytų slavų guviau yra sėkėsi artimiausi kaimynai baltarusiai. Dėl P. Buzuko (1891–1938) parengto regioninio atlaso Спроба лінгвістычнай геаграфіі Беларусі (I 1, Мінск, 1928) kartais sakoma, kad iš visų slavų šalių Baltarusijoje pirmiausia prasideda apčiuopiamų vaisių davęs lingvistinių atlasų sudarymo darbas. Nors ir po ilgokos priverstinės pertraukos (Stalinui pradėjus prakutusios baltarusių šviesuomenės naikinimą, į čekistų nagus pakliuvo ir 1925 į Baltarusiją pasikviestas gabus kalbininkas Buzukas, profesorius ir vėliau Baltarusijos MA Kalbotyros instituto direktorius, po pakartotinių kalinimų ir trėmimų galiausiai nuteistas mirti ir sušaudytas), po karo baltarusių kalbininkai pagal 1950 m. paskelbtą programą jau 1950–1955 sukaupė būtiną medžiagą ir 1963 išleido bendrojo pobūdžio ganėtinai įspūdingą Дыялекталогічны атлас беларускай мовы su 338 įrištais didelio formato žemėlapiiais (neskaičiuojant dar 8 pagalbinių) ir stambiu (972 p.) komentarų tomu; negana to, pagal 1971 paskelbtą 3972 klausimų instrukciją 1971–1985 jie parengė ir 1993–1998 išleido penkių tomų Лексічны атлас беларускіх народных гаворак, apimantį (sudarytojų skaičiavimu) iš viso per 25580 leksinių vienetų. Lietuvoje jau K. Būga buvo sudaręs ir išspausdinęs tris „Klausimų lapus“, iš kurių vienas buvo skirtas fonetikos (su 106 klausimais), kiti du – leksikos (per 180 klausimų) reiškiniams ir jų geografijai, tačiau pradėti patį medžiagos telkimą likimas jam, deja, nebedavė laiko. Vėliau, maždaug tuo pat metu kaip Latvijoje Rūkė, į konkretų atlaso rengimo darbą įsitraukė A. Salys, tačiau iki žemėlapių sudarymo jis dar nebuvo priėjęs, karo metais tik kaupęs atsakymus (jų jau buvo gavęs iš maždaug 1500 vietų) į savo parengtą gyvosios gamtos (augalų ir gyvūnų) pavadinimams skirtą „Apklausa 1“ (su 92 klausimais). Po karo bendrojo

pobūdžio (ne vien leksikos) atlaso labui imta dirbti irgi maždaug sinchroniškai su latviais: sisteminis medžiagos rinkimas pagal 370 klausimų (kurių dalis – sudėtiniai, tad faktiškai gal būtų maždaug 750 klausimų) programą (¹1950, ²1956) pradėtas 1950 ir truko beveik du dešimtmečius, tačiau iki leidybos čia vis dėlto buvo prieita sparčiau: I t. (su 119 leksikos žemėlapių) pasirodė 1977, II t. (skirtas fonetikai) – 1982, III t. (skirtas morfologijai) – 1991. Anksčiau už visus kitus latvių kaimynus savo atlasu ėmė rūpintis estai (nuo 1915), vaisių susilaukę dar prieš antrąjį pasaulinį karą (A. Saareste, Eesti murdeatlas, I–II, Tartu, 1938–1941; atsidūręs emigracijoje tas pats autorius dar parengė mažesnįjį atlasą: Väike eesti murdeatlas, Upsala, 1955).

Pasirodžiusio latvių kalbos atlaso, skirto leksikai, antraštiniame lape ar kurioje kitoje vietoje nenurodyta, kad tai būtų pirmasis (ar kuris kitas) bendrojo atlaso tomas, nors jis ir rengtas pagal tokio atlaso programą (jos leksikos skyriaus klausimus). Tuo gal siekta leidinių padaryti lyg ir savarankiškesnį, juo labiau, kad kitoms kalbos pakopoms skirtų atlaso dalių pasirodymo artimiausioje ateityje perspektyvos, ko gero, bus likusios dar ne visiškai aiškios.

Nustatant atlaso punktų (medžiagos rinkimo vietų) tinklą orientuotasi į tradicinio administracinio teritorijos pasiskirstymo vienetą valsčių (la. *pagasts*), kurio ribos paprastai sutampa su šnektos ribomis. Šitaip pasirinktiems punktam kartu išlaikyti tradiciniai pavadinimai. Šitokiam nukrypimui nuo lingvistinių atlasų sudarytojams neretai keliamo teorinio reikalavimo griežtai žiūrėti, kad tarp punktais parenkamų gyvenamųjų vietų būtų vis toks pat iš anksto nustatytas atstumas, galima pritarti. Lietuvių kalbos šnektų ribas labiau lemia bažnyčiai priklausančios apylinkės – parapijos, kartais ir filijos – tradicinės ribos, ir į tai yra atsižvelgusi LKŽ redakcija, šnektoms nurodyti vartodama miestelių ir bažnytkaimių pavadinimų sutrumpinimus. LKA tiriamaisiais punktais neretai pasirinkti ir kaimai. Kas dabar nori išsiaiškinti, kuriai tradicinei šnektai tokius kaimus priskirti, kartais turi gerokai pavargti. Šia proga sunku iškęsti ne pridūrus, kad ir mūsų tautosakininkai nesielgia pagirtinai, publikuojamų tautosakos dalykų užrašymo metrikose beviltiškai vis taikydami prie naujausio administracinio krašto suskirstymo (paprastai, de-

ja, trumpalaikio), užuot laikęsi parankaus LKŽ vartojamo nurodymo būdo.

Atlaso punktais (sunumeruotais 1–512) imtos visos Latvijos šnektos, tik keleto pietryčių kampo šnektų jau neberasta tinkamų atstovų, kurie būtų galėję suteikti reikiamą informaciją. Atlasas neapima už valstybės sienų pasitaikančių latvių šnektų.

Leksikos žemėlapių šiame atlase – lygiai šimtas (jie sunumeruoti 1–100); be to, pradžioje įdėti du bendresnio pobūdžio dialektologiniai žemėlapiai (I–II). Apimtis neleidusi aprėpti visų programos klausimų medžiagos. Ar visada pataikyta atrinkti svarbesnius dalykus, iš šalies sunku pasakyti. Tik tiek matyti, kad dabar šen bei ten įterpta ir tokių dalykų, kurie leksikos atlase su bemaž vien onomasiologinio pobūdžio žemėlapiais gal ir nėra labai būtini. Užuot domėjusis tikrų sinonimų geografija, kartais tenkinamasi iš esmės vieno žodžio fonetinių, morfologinių variantų paplitimo vaizdavimu, plg. 31 žml. A *muša* „musė“; panašiai 65 žml. A *grābeklis* „grėblys“ (čia, beje, dar galima skirti to paties pamatinio veiksmožodžio *grābt* „grėbti“ paralelinius vedinius, bet ir tai, griežčiau žiūrint, ne leksikos reiškinys). Dar mažiau suprantamas bei pateisinamas vienišų (tegu paprastai irgi su variantais) niekuo ypatingai neišsiskiriančių skolinių (ypač slavizmų) dėjimas, plg. 43 žml. *kanēpe* „kanapė“, 83 žml. *kūds* „liesas, silpnas“, 79 žml. (*s*)*prēst* „verpti“; 60 žml. *ķieģelis* „plyta“.

Iš leksikos žemėlapių skaičiaus netiktų spręsti, kad maždaug tiek turėtų būti ir klausimų, kurių medžiaga kartografuojama. Svarbiausia nesutapimo priežastis ta, kad šalia daugumos žemėlapių, iš tiesų apimančių tik po vieną klausimą, dar yra bene 19 tokių, kuriuose kartografuojama dviejų klausimų medžiaga (antrojo, beje, paprastai tik iš dalies, dažnai iš sinonimų pasirenkant tik vieną žodį), o viename – net trijų: tai 63 žml., vaizduojantis a) pavalkų (kamantų), b) (pakinktų) lanko pavadinimų ir c) žodžio (la. trm.) *kalvis* „kalvis“ paplitimą. Įžanginėje dalyje pasakyta, kad papildomai kartografuotas antrasis dalykas – tai „parasti ar pirmo tematiškai saistita jėdziena materiāls“ (14; išnašoje dar nurodyta, kad panašiai padaryta ir LKA I). Patys dvilypiai žemėlapiai, deja, to nepatvirtina – jungiamų sąvokų artumo dažniausiai nematyti, plg. 31 žml. „musė“ ir la. trm. *kalva* „sala“, 39 žml. „žvirblis“

ir la. trm. *pūri* „pūrai (žieminiai kviečiai)“, 75 žml. „pušinė (pečšluostė)“ ir la. trm. *guns* „ugnis“, 15 žml. „pumpuras“ ir la. (trm.) *dižs* „didelis (suaugęs; didus)“, 87 žml. „smakras“ ir la. trm. *kūds* „liesas, silpnas“, 96 žml. „plaukti“ ir la. trm. *stulbs* „aklas“ ir t. t. Atskirais (gerokai retesniais) atvejais gal ir būtų galima įžiūrėti šio-kių tokių jungiamųjų dalykų artumą, bet tai dažniausiai jau būtų kitoniško pobūdžio artumas, atsirandantis dėl priklausymo tam pačiam semantiniam laukui, dėl asociacijų sąsajos ar pan. Dėl užsiminto LKA I iš tiesų reikia pasakyti, kad jame dvitemiai ar daugiatemiai žemėlapijai net labiau pamėgti – jie sudaro gerą pusę visų to atlaso žemėlapių. O dėl jungiamųjų dalykų artumo, nors jis čia gerokai dažnesnis negu latvių atlase, redaktoriai mato jį tik kartais aiškiai pasireiškiant: „vietos taupymo sumetimu viename žemėlapyje parodomas dviejų ar kelių, kartais artimų realijų... pavadinimų paplitimas“ (LKA I 13). Pagirtiną norą į vieną žemėlapijungti tik artimų realijų ar sąvokų pavadinimus praktiškai dar reikia derinti su techninėmis kartografavimo išgalėmis – vieno dalyko kartografavimas neturi labai trukdyti šalia kartografuoti dar ir kitą. Tokių išgalių buvimas ne vienu atveju, matyt, labiausiai lemia jungtinių žemėlapių atsiradimą. Šalia latvių atlase dažnokų jungtinių žemėlapių reta išimtis yra atvirksčias dalykas – vieno klausimo medžiagai (sinonimams) kartografuoti skyrimas daugiau negu vieno žemėlapiu: šermukšnio pavadinimai išsitenka tik trijuose žemėlapiuose – 5 žml. duoda suprastintą bendrąjį vaizdą, 6 žml. vaizduoja *pilādzis* variantų ir keleto retųjų pavadinimą paplitimą, o 7 žml. – *sērmūkslis* gausybės variantų (taip pat ir su *c-*, *č-*, *ķ-*) sklaidą.

Kartografuojamų reiškinių geografijai parodyti taikomos įvairios priemonės: didesni plotai ištisai uždažomi (ar brūkšniuojami, taškuojami), apvedami izoglosomis (izoleksomis), retesni dalykai žymimi geometrinėmis (retkarčiais dar ir kitokiomis) figūrėlėmis prie vartojimo vietų numerių. Griežčiau reglamentuotas tik bendrinės kalbos žodžių statusą turinčių ir (kartu) labiausiai tarmėse pasklidusių sinonimų išryškinimas: jų ištisiniai plotai užlieti geltona spalva, o variantai (už tų plotų ribų) pažymėti rutuliukais. Tačiau žemėlapių legendose (ženklų paaiškinimuose kairiajame žemutiniam žemėlapiu kampe) į

priklausymą bendrinei kalbai ar užimamą plotą neatsižvelgiama – išrikiuojant ženklus, žiūrima vien tik alfabetinės kartografuojamo pavadinimo ar jo varianto vietos.

Patogios alfabetinės tvarkos laikomasi ir komentaruose. Skirtingai nuo labiau įprastų tokių komentarų, kuriuose tik papildoma ar patikslinama žemėlapių informacija (iššifruojami apibendrinamieji ženklai, jungiantys ne vieną retą pavadinimą ar ne vieną artimą variantą, nurodomi vietomis pasitaikantys reikšmės ar vartotojų amžiaus skirtumai ir pan.), čia dar sykių pakartojama ir tai, kas jau tiksliai nurodyta žemėlapyje. Tai užima daugiau vietos, bet kartais gali būti ir patogu (pavyzdžiui, kai reikia susirasti visas kokio nors retesnio, bet plačiai žemėlapyje išsibarsčiusio pavadinimo vartojimo vietas).

Nors pasitaiko žemėlapių bei komentarų su palyginti kuklia medžiaga, dažniau ji turtinga bei įvairi. Bene daugiausia pavadinimų ir jų variantų sutelkta aiškinantis, kaip vadinasi spirgai (73 žml.) – jų iš viso esą apie 450 (167, visas komentaras 167–175). Juo sinonimų ir jų variantų daugiau, juo žemėlapių informacija paprastai labiau apibendrinta ir todėl iš dalies tik apytikrė, detalizavimas nukeltas į komentarus.

Kaip dažniausiai ir kitų panašių atlasų, taip ir šio komentaruose, be patikslinamosios, yra dar papildomosios informacijos, visai nesančios žemėlapiuose, nes ją paprastai ir norint būtų sunku ar tiesiog neįmanoma kartografuoti. Labai pageidaujama dalyku reikėtų laikyti pastangas pažvelgti į vienos kalbos kurio nors dalyko pavadinimus ir jų paplitimą platesniame žodžių geografijos fone, o tam pirmiausia būtina žinoti, ar to paties dalyko sinonimika ir geografija kitose, ypač gretimose, kalbose jau irgi panašiai nušviesta. Informacija apie kitų atlasuose, specialiuose straipsniuose randamą atsakančią medžiagą būtų labai pravarti tiems, kas domėtusi atskirų sinonimų arealų tęsiniais (dėl giminystės ar skolinimo) gretimose kalbose, nominacijos principų išryškinimu ir pan. Šis tas šia linkme latvių atlase padaryta. Patenkinamomis, pavyzdžiui, galima laikyti vaivorykštės pavadinimams (84 žml.) skirtų specialių straipsnių (Endzelyno, Rokaitės, Nepokupno) ir žemėlapių atlasuose (LKA I, Atlas linguarum Europae I) nuorodas, tik ir tai su išlyga, kad skaitytojas informaciją apie slavų kalbų vaivorykštės pavadinimų tyrimus ir žemėla-

pius atlasuose, tarp jų baltarusių ДАБМ, pats prisidurs iš nurodyto Nepokupno straipsnio Blt V 64–76). Kitur pasitaiko gana akivaizdžių spragų. La. *pūri* „žieminiai kviečiai“ Kuršo arealą pietuose pratęsia lie. *pūrai* „t. p.“, užimantis vakarinę Žemaičių pusę, ir tai gerai matyti tiek iš LKA I 64 žml., tiek iš Vitkausko straipsnio (su žml.) LKK VIII 165–168, tik jie, deja, nė neužsiminti. Apžvelgiant (rugių) gubos pavadinimus (41 žml.), derėjo nurodyti (ypač dėl la. *statinš*, *stats* ir pan.) LKA I esantį 109 žml. su javų gubos pavadinimais (tarp kurių *statinys* ir pan.; ret. *statast* tik LKŽ XIII 672). Komentuojant 52 žml. su „apverta ganykla“ / „diendaržis“ (kur la. *apluoks*, *dārzs*, *diendārzs*, *laidars*...), yra likęs be dėmesio visai artimų sinonimų turintis LKA I 10 žml. – „gyvulių aptvaro pavadinimai“ (lie. *aplūokas*, *daržas*, *diendaržis*, *laidaras*...). 63 žml. trečioji dalis, skirta žodžiui la. trm. *kalvis* nesusieta su kalvio pavadinimams skirta LKA I 107 žml. pirmąja dalimi. Dėl giminiškų pavadinimų ir tarpusavio skolinių buvo būtina sugretinti šieno kupetai skirtus 68 žml. ir LKA I 110 žml. Pirmoji 75 žml. dalis su pušinės (pečšluostės) pavadinimais palikta be sąsajos su tokios pat paskirties LKA I 23 žml. pirmąja (pagrindine) dalimi. Dėl ližės pavadinimų lietuvių kalboje, nors jie nekartografuoti, buvo galima papildant 77 žml. pirmosios dalies komentarą nurodyti tai, kas apie juos ir jų paplitimą apibendrinamai pasakyta LKA I 75. Kartais susidaro įspūdis, kad ieškinėjant panašios motyvacijos ar kuo kitu artimų pavadinimų kitur, už latvių kalbos ploto ribų, mieliau dairomasi į rytus, į gretimus ir net tolimesnius slavus, o ne į pietus, pirmiausia į pačių baltų žemes. Komentuojant 29 žml. su varlės pavadinimais, rašoma: „Arī nosaukumi *lece*, *lecīte*, *lēciņš*, *lekse* u. c. to varianti (sal. *lekt*, *lēkt* ‘springen’ ME II 444) sastopami galvenokārt Kuzemē; Latgalē reģistrēts *ļēkacis* (semantiski līdzīgi vārdes nosaukumi sastopami arī krievu izloksnēs: sal. kr. apv. *скакúша*, *скакúха* Даль IV 191, sk. ОЛІА I 31)“ (84). Čia, kaip ir ne vienoje kitoje vietoje, netiksliai kalbant apie semantiškai panašius ar tapčius žodžius (tarp to paties dalyko pavadinimų kitokių, ne sinonimų, juk negali nė būti!), turimi galvoje, be abejo, žodžiai, kuriuos šiaip įprasta vadinti esant tos pačios motyvacijos, darybos reikšmės, vidinės formos ar tuo pačiu nominacijos principu remiantis sudarytus (termi-

no parinkimas priklauso nuo požiūrio). Varlės šokavimas – tiek jai būdingas požymis, kad jo nulemtų varlės pavadinimų buvimas visiškai natūralus, kokių nors įrodomųjų paralelių (ar juo labiau įtakų) paieškos čia lyg ir nereikalingos. Ar bent jau būtų galima tenkintis nurodžius kad ir lie. trm. *šokūtė*, *šokuotė* „t. p.“ (plg. ir *šoklūs* „žalioji varlė“ NdŽ). Dar daugiau persistengiama ieškinėjant paralelių rytuose 54 žml. srutų pavadinimui trm. (Kurše) *strutas* (pl.): „Semantiski līdzīgi darināti vircas nosaukumi arī baltkrievu izloksnēs (sk. ДАБМ 284)“ (127). Nurodytas baltarusių atlaso 284 žml. skirtas, deja, ne srutų, o mėšlo pavadinimams, ir tų pačių, pasirodo, ten vos du – *гной* ir *навоз*. Net jei br. *гной* (susijęs su br. *гниць* „pūti“) tikrai reikštų „srutos“, jo ir tada netiktų dėl motyvacijos gretinti su la. *strutas*, kuris kartu su lie. *srutos* yra tik atšvaitas labai seno vedinio iš „tekėti“ reikšmės indoeuropiečių veiksmažodžio, plg. lie. *srūti* „tekėti“ ir kt. (la. *strutas* „pūliai“, *strust* „pūliuoti“, *strutuot* „t. p.“ jau kiek labiau nutolę nuo pirmąsios reikšmės). Tačiau ir slavų atlasai, net tie, kuriuose šiaip dažnokai pasitikrinama, ar nėra tokios pat temos žemėlapiu, ne kartą lieka nenurodyti. Be to, pats į apyvartą įtrauktų atlasų ratas galėtų būti platesnis. Pavyzdžiui, kalbant apie gandrui skirtą 36 žml. dėl le. *bocian* tenkinamasi nurodžius bendrojo slavų atlaso (ОЛІАТ) 29 žml., nors labiau tiktų užsiminti pačių lenkų žymiausio lingvistinės geografijos veikalo, tegu ir vadinamo „Mažuoju lenkų šnektų atlasu“, 320 žml. (MAGP VII; jo visai nėra šaltinių sąrašė). Nė sykiu nemėginta pasinaudoti turtingos vokiečių žodžių geografijos rezultatais, nors jie bent tam tikrais atvejais – pavyzdžiui, aiškinantis painesnius germanizmų atsiradimo klausimus – galėtų būti labai pravartūs.

Kitokio pobūdžio yra ta pridėtinė komentarų informacija, kurios tikslas – bent kiek nušviesti rašytinę kartografuojamo žodžio istoriją, nurodyti pirmąją žinomą jo fiksaciją ir vartojimą vėlesniuose šaltiniuose. Įžangoje užsiminta, kad vėlesniame atlaso rengimo etape „karšu komentari papildināti ar norādēm par... leksēmu semantiku un lietošanu nozīmīgākajos latviešu 17.–20. gs. rakstu avotos“ (11). Pačiuose komentaruose dažniausiai pasikartoja tokio tipo konstatavimai: „nosaukums minēts (jau) 18. gs. rakstu avotos“. Po to sutrumpinimais ir nurodomi tie šaltiniai –

vienas ar daugiau senųjų žodynų. Tačiau žodynai dažnai nėra nei svarbesni už kitokio pobūdžio rašto paminklus (senieji latvių žodynai paprastai teapima po keletą ar keliolika tūkstančių latviškų žodžių ir leksikos turtingumu nėra iš tolo neprilygsta, pavyzdžiui, biblijos vertimui), nei jų pakanka tiek kalbos visos leksikos, tiek atskirų žodžių rašytinei istorijai deramai nušviesti. Kol beveik visiškai nėra kitokio pobūdžio senųjų raštų leksikos pažinimą palengvinančių priemonių (istorinio žodyno, atskirų žymesnių rašto paminklų žodžių rodyklių) ir kol ribojamasi lengviau prieinama senųjų žodynų medžiaga, reikėtų atvirai ir kalbėti ne apskritai apie rašytinius šaltinius, o tik apie leksikografinių šaltinių parodymus. Kaip svarbu tai skirti, galima pailustruoti pora pavyzdžių. Dėl 53 žml. pagrindinio pavadinimo seniausių šaltinių rašoma: „Nosaukums *kūts* ... lietots jau 17 gs. rakstu avotos (Lettus 1638, 134, 150)“ (126). Kad to žodžio būta ir ankstesniuose raštuose, yra savo metu užsiminęs Endzelynas: „*kūts* vārds sastopams jau mūsu XVI⁴ gadsimtenā evaņģelijū tekstos“ (Endzelins DI III 1 563). Panašiai yra su (*ap*)*rakt* „(pa)laidoti“ (99 žml.): dėl senųjų šaltinių tik iš pirmojo žodyno (tiksliau – jo priedo) cituojama „*miruoni aprakt* ‘begraben’ Phras. 1638, 372“ (221), nors taip vartota jau ir pirmajame rašytinės latvių kalbos istorijos šimtmetėje, plg. 1587 liuteronų giesmyno vienos giesmės tokią pirmąją eilutę (ir visos giesmės pavadinimą): „*THA laydeth mums to Muerrone aprackt*“ (pakartota ir 1615 giesmyne; P. Vanags, Luterāņu rokasgrāmatas avoti, Stokholma-Rīga, 2000, 261). Be to, ir žodynai ne visada rūpestingai peržiūrėti, pasitaiko, kad žodis iš tikrųjų imtas traukti į žodynus kur kas anksčiau negu nurodyta. Dėl *griez(i)nis* (su variantais) „griežtis, sėtynys“ (47 žml.), pavyzdžiui, rašoma: „Nosaukumi minēti arī rakstu avotos (sal. *griezni* ‘Schnittkohl’ L 1773, 122, *griežiņi* St. 1789 II 520...)“ (116), nors tą žodį turi jau latvių leksikografijos pradininkas Mancelis: Schnittkohl/ *Greeschni* MancPhr XVI sk., po to dar to paties šimtmečio (1685) rankraštinio žodyno autorius Langijus: *Greeschni* (*Greesēņi*), Schnittkohl (Blesēs leid. 81). Žodžio rašytinės istorijos duomenų pateikimas leksikos atlase labiau pateisinamas tik tais atvejais, kai tai padeda ar galėtų padėti aiškinantis to žodžio kilmę (kai, pavyzdžiui, jau giminiškų kalbų lyginimu

tvirtai nustatyta žodį esant seną baltų ar net indoeuropiečių veldinį, konstatavimas jį buvus ir senuosiuose žodynuose ar apskritai raštuose mažai ką begali pridėti). Šiame atlase į tai nepakankamai atsižvelgiama. Apibendrinant galima pasakyti, kad redakcijos vėlesnis nusistatymas komentarus papildyti informacija iš žodžių rašytinės istorijos nedaug tėra padėjęs pakelti atlaso mokslinę vertę.

Komentarai apydažniai baigiami pastaba, kad esą žinoma su liečiama realija susijusių tikėjimų bei burtų. Tai irgi atlaso vėlesniojo tobulinimo metu atsiradę papildymai, iš kurių dar mažiau naudos. Jie perdaug bendri (teužsimenama, kad esama sąlyčio su liaudies medicina, oro spėjimais ir pan.), visur pasiremiamas vis tuo pačiu P. Šmito parengtu keturtomiu leidiniu (kurį būtų pakakę tik syki nurodyti įžanginėje dalyje) ir visiškai nežiūrima, kad būtų kokia nors sąsaja su kartografuojamais pavadinimais, jų aiškinimu.

Leksikos atlasų rengėjai paprastai turi apsispręsti, kiek atsižvelgti į kartografuojamų žodžių kilmę ir kiek apskritai pateikti etimologinio pobūdžio informacijos (ar gal visiškai nuo jos atsiriboti). Įprastinis lingvistinis žemėlapis iš principo yra sinchroniškas. Jo uždavinys – parodyti vienu metu kalboje esančių elementų (kurių praeitis visiškai nesvarbu) geografiją. Tačiau praktiškai neretai yra ir kitaip. Paprastai laikomasi nusistatymo kartografavimo priemonės parinkti taip, kad aiškiai būtų matyti, kur vienos, o kur jau kitos šaknies žodžiai. Kadangi iki pat šiol daug kas tradiciškai pripažįsta tik istorinį (etimologinį) šaknies supratimą, jau vien todėl nejučiomis nukrypstama nuo sinchronijos, pripainiojamas istorinis požiūris. Kartais pats atlaso pobūdis lyg ir stumia į istorizmą. Tai galima įžiūrėti platesnės apimties, kalbų (ypač giminiškų) grupėms skirtuose atlasuose (pvz., bendrajame slavų, Europos kalbų). Su šaknų istoriniu skyrimu dažnai kartu eina ir skolinių skyrimas nuo savo pačių žodžių. Visa tai skatina daugiau ar mažiau etimologijos informacijos įsileisti ir į komentarus. Čia dar gali prisidėti požiūris, kad lingvistinė geografija, nors iš prigimties sinchroninė, pirmiausia skirta būti kalbos (ir apskritai tautos, jos senųjų genčių) istorijos pagalbininke. Nelengva atlasų autoriams susilaukyti nuo istorinių bei etimologinių pastabų ar išvadų, užuot tai palikus vėlesniems jau kitokios

paskirties tyrimams. Iš to, kas pasakyta, jau turėtų būti suprantama, kodėl (leksikos) atlasai dėl jų santykio su etimologine (ir apskritai istorine) informacija gali labai įvairuoti. Yra nemažai atlasų, apie kartografuojamų žodžių kilmę komentaruose nepateikiančių jokios informacijos, ir į tai negalima žiūrėti kaip į kokią spragą, žeminančią tokių darbų mokslinį lygį. Tokių pavyzdžių toli ieškoti nereikia, galima nurodyti čia pat pašonėje kad ir jau minėtus baltarusių ДАБМ, ЛАБНГ ar lenkų MAGP. Jau kitoks yra, sakysim, mūsiškis LKA (I), kuriame laikomasi nusistatymo parodyti, kurie žodžiai yra skoliniai (komentaruose paprastai šalia prirašomi jiems pradžią davę kitų kalbų žodžiai). Labai gali būti, kad taip apsispręsta ne be LKŽ poveikio, kur irgi vadovaujamosi panašiu skolinių išryškinimo principu (įsivestu, ko gero, bene pirmiausia kalbos norminamaisiais sumetimais). Latvių atlase pradžioje, pirmojoje redakcijoje, taip pat buvusi nurodoma tik skolinių kilmė. Vėliau nutarta tuo nesitenkinti, trumpų etimologijos užuominų komentaruose (jų įžanginėse dalyse) pateikta ir prie savo žodžių. Gal čia irgi būtų galima įžiūrėti išsamiausio bei autoritetingiausio žodyno poveikį: tą vietą neginčijamai užimantis ME (su EH) juk irgi paprastai aiškina visų etimologizavimo reikalingų žodžių kilmę.

Peržvelgus latvių atlase pateikiamą etimologijos informaciją, sunku susilaikyti nuo apibendrinamosios išvados, kad pateisinamu, gal net naudingu dalyku galima laikyti tiksliai skolinių nuoseklų skyrimą. Nepaisant pasitaikančių netikslumų, duodama ir visai įmanomų naujų aiškinimų, dažnai liečiančių anksčiau nežinotus (nepatekusius į ME ir EH) skolinius ar jų variantus. Informacija dėl savo pačių žodžių etimologijos paprastai yra per striuka ir ne vienu atžvilgiu nepatenkinama: nurodant literatūrą, dažniausiai ribojamasi ME ir dar vienu kitu nuolat kartojamu etimologijos žodynu, vėlesnė etimologizavimo pažanga ne kartą lieka be dėmesio, referuojama vakarykštės dienos padėtis (plg. užuominas dėl *dižs* „did(el)is“ 59, *žugure/žubure* „gandras“ 96 ir kt.); vietomis tikro referavimo nėra, net neįspėjama, kad nurodytoje literatūroje nėra sutarimo (pvz., dėl (rudzu) *kūlis* 103), tad ką jau kalbėti apie vieno kurio iš esamų alternatyvių aiškinimų argumentuotą pasirinkimą.

Retesni lietuvių kalbos žodžiai iš etimologijos literatūros (paprastai ME) pakartojami nė nepasitikrinus jų LKŽ. Šalia la. *gruodi* „rentinys“, pavyzdžiui, pateiktas lie. *grandai* ‘Latten’ (139; LKŽ III 515 yra – iš Mažosios Lietuvos – *grandai* „tam tikros lubos, grįslai; šakų, žabų paklotai po javais“); prie la. *usnes* varianto *ušnas* tikėtų nurodyti lie. *ušnios* LKŽ XVII 552 (s. v. *usnià*), užuot pasitenkinus anksčiau težinotu acc. *usnias* (62). Kai latvių žodis kartografuojamas specializuotąja (ne bendrąja) savo reikšme, atliepinys iš lietuvių kalbos tenurodomas bendrąja reikšme, nė kiek nepasidomėjus, ar jis kartais irgi nėra pažįstamas tokia pat specializuotąja; pvz., la. (*sviestu*) *darīt, kult, sukt, taisīt* (165–167) ne tik forma, bet ir reikšme tiksliai sutampa su plačiau ar siauriau pažįstamais lie. *sviestą daryti, kulti, sukti, taisyti* (juos susirasti galėjo kiek pagelbėti LKA I 71 žml. kartografuoti prietaiso sviestui mušti pavadinimai). Dėl menko dėmesio lietuviškų žodžių reikšmei kitur ji visai praleidžiama, nepateikiama iš nurodyto aiškinimo net tada, kai dėl to atsiranda pavojus žodį (ir visą aiškinimą) suprasti kitaip, klaidingai; pavyzdžiui, dėl la. trm. *kaūst*² „kasti“ skliausteliuose tepirrašyta „sal. liet. *kaūšti* ME II 178“ (222), betgi įprastinė to lietuvių žodžio reikšmė dabar tėra „gerti (kaušu) svaiginamuosius gėrimus“, o čia, kaip ir Endzelyno nurodyta, reikalinga senesnė reikšmė „skobti, ruopti“, retai šnektose besitaikanti; dar prasčiau, kai komentuojuojant griaudejimą, perkūno dundėjimą reiškiančius latvių veiksmazodžius prie la. *rūkt* tepirrašytas plikas lie. *rūkti*, kai čia reikia turėti galvoje ne įprastinį lie. *rūkti* „eiti, kilti dūmams“ (la. „kūpēt, dūmot“), o visai kitą veiksmazodį, s. lie. (tik DP) *rūkti* „mauroti, baubti“ (iš tarmių dar pažįstamas variantas *riūkti* „t. p.“, fiksuotas ir reikalinga reikšme „dundėti, bildėti“: *Griaustinis riūkia*, t. y. *griauja* J, žr. LKŽ XI 763, 942).

Labai gali būti, kad atlaso redakcija, tenkindamasi kuklutėmis užuominomis dėl indigėnių žodžių kilmės, kokių nors rimtesnių mokslinių aspiracijų supažindinti su jų etimologizavimo dabartine būkle, o vietomis, kur tai leidžia atlaso nauji duomenys, pridėti ir savo interpretacijų, nėra turėjusi. Gal tiek ir tenorėta pasakyti, kad tai savo pačių žodžiai, o kad ta nuomonė skaitytojams nespecialistams atrodytų įtaigiau, vis pasiremta vienu kitu autoritetingu

etimologijos veikalu. Bet ir šitaip tokias etimologijos pastabas sunku pateisinti – juk ir be jų būtų aišku, kad tai savo pačių, indigenūs žodžiai, o ne skoliniai (prie kurių juk vis nurodyta jų sveti- ma kilmė!).

Jau sakyta, kad priešais leksikos žemėlapius dar įdėti du kitoniški dialektologijos žemėlapiai. Pirmasis iš jų supažindina apskritai su latvių kalbos tarmėmis bei šnektų grupėmis, antrasis – su priegaidžių skyrimo geografija. Dėl I žml. komentaruose (34 t.) nurodyta, kad remiamasi M. Rudzytės žemėlapiu ir kur jį (ne kartą skelb-

ta) rasti. Panašiai dėl II žml. nebūtų kenkę papildomai nurodyti panašaus Rudzytės žemėlapiu pakartojimą jos knygoje *Latviešu valodas vēsturiskā fonētika* (Rīga, 1995, pirmoji įklijta tarp 368 ir 369); be to, atlaso skaitytojams nekenktų žinoti dabar jau esant ir kiek kitaip interpretuotą bei kartografuotą latvių kalbos priegaidžių paplitimo apžvalgą, priklausančią jauno petrapiliškio baltisto A. Andronovo plunksnai (Blt XXXI 201–212 su II žml. tarp 206 ir 207; čia I žml. – paskiausias Rudzytės priegaidžių žemėlapiu pakartojimas su pridėtais paaiškinimais).

Vincas Urbutis